

В'ячеслав АРТЮХ

КАТЕГОРІЯ СВІТОГЛЯДУ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИХ СТУДІЯХ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО

Стаття присвячена розгляду впливу поняття світогляду на побудову Чижевським специфіки філософського процесу в Україні. При цьому поняття “світогляд” прослідковується у зв'язках з поняттям “національний характер”. Підкреслена присутність моментів гіпостазування при застосуванні понять “народний світогляд” і “національний характер” при конструюванні Чижевським українського філософського процесу.

Ключові слова: *світогляд, українська філософія, національний характер, національний тип.*

Постановка проблеми. Творчість Дмитра Чижевського, одного з найбільших українознавців ХХ століття, стала об'єктом уваги дослідників ще за життя автора. Варто згадати хоча б роботу Є. Пизюра “Дмитро Чижевський (до 60-літнього ювілею)” [10]. З діаспорних видань потрібно також назвати статті А. Хруцького [13] та Т. Закидальського [6], в яких здійснена спроба дати оцінку історико-філософським поглядам Чижевського з позицій аналітичного підходу у широкому розумінні цього слова. Сюди ж може бути віднесена і стаття американських дослідників О. Пріцака та І. Шевченка [12].

Аналіз актуальних досліджень. В Україні наукова творчість Чижевського особливо активно стала вивчатись, починаючи з 90-х рр. ХХ сторіччя. До першої з таких робіт варто віднести статтю В. Лісового [9]. Особливо багато робіт, написаних українськими дослідниками, присвячено історико-філософським побудовам Чижевського та розумінню ним специфіки українського філософського процесу. На цю тему писали В. Горський [4], С. Кримський [8], П. Гнатенко [3], І. Гомілко, А. Погорілий [11].

У руслі цих останніх робіт написана і дана розвідка. **Метою статті** є – показати як залежить у творах Дмитра Чижевського історичний образ філософського процесу в Україні від смислового наповнення категорії світогляду.

Виклад основного матеріалу. Спочатку про історичний характер смислів поняття світогляду. Німецьке слово Weltanschauung (світоспоглядання) активно використовується у філософській мові, починаючи з кінця ХVІІІ століття. Так, вже у Кантовій “Критиці здатності до судження” світогляд (“світоспоглядання”) означає спостереження світу, дане в почутті, світоспоглядання як просте сприйняття природи у самому широкому розумінні цього слова. Варто також нагадати, що у Канта термін “споглядання” використовується на означення саме апіорних форм почуттєвості. Це уявлення, що може бути дане до будь-якого мислення. У

роботі відомого теолога, одного з творців ідеології романтизму Ф. Шляйєрмахера “Монологи” один із розділів так і називається “Світоспоглядання”. Як можна зробити висновок, тут це поняття також означає лише почуттєвий погляд на світ. Але досить швидко цей термін пов’язується із сферою розуму. Так, вже у Г. В. Ф. Гегеля, у його “Естетиці”, зустрічається термін “теоретичний світогляд” [2, с. 192], який, правда, стосується лише поезії, а у Ф. В. Й. Шелінга – “науковий світогляд” [18, с. 88]. Представник Марбурзької школи неокантіанства Ернст Кассієр у книзі “Життя та вчення Канта” (1903 р.) вводить поняття “світоглядна філософія”.

В українську мову слово “світогляд” активно входить, починаючи із другої половини ХІХ століття (одним із перших випадків його вживання є назва роботи І. Нечуя-Левицького “Світогляд українського народу”. Ця робота почала друкуватись у журналі “Правда” з 1868 року).

Та найбільший вплив на пов’язування філософії із категорією світогляду мали розробки німецького філософа Вільгельма Дільтея (1833–1911). У Дільтея світогляд не є продуктом мислення. Для нього це життєве відношення (ставлення) людини до світу. Фундамент світогляду – життєві настрої. Із них потім формуються три модуси життєвих відносин – предметне осягнення, надання мети і встановлення цінностей. Як писав Дільтей, світогляд – це первинна “інтерпретація дійсності”. Через світогляд дійсність входить у свідомість, будучи вже протлумаченою (видозміненою) завдяки застосуванню до цієї самої дійсності операції оцінювання, а значить і вибіркового ставлення. У статті “Сутність філософії” (1907 р.) Дільтей показав як поєднані світогляд і філософія. Світогляд утримує в собі ряд припущень про те, як повинна виглядати філософія. Він відіграє роль своєрідної філософії, задаючи перспективу висловлювань про цей світ, для яких філософія визначає критерії загальнозначущості. Філософія у цьому сенсі є “з’єднуючою свідомістю чи розсудливістю, що торкається життя і світу” у їх цілісності на відміну від спеціалізованих наук. Тобто світогляд містить у собі ще і “імпліцитну філософію” завдяки цілісності, загальності та докорінності світу, що охоплюється в ньому.

У творця феноменологічної філософії Едмунда Гуссерля (1859–1938) проблема світоглядної філософії чільно пов’язана із принципом історизму. Саме залежність світогляду від часу робить її висновки мінливими. А філософія повинна бути, на думку Гуссерля, науковою, тому, що “ідея” науки позачасова, а це у даному випадку означає: не обмежена ніякими відношенням до духу часу” [5, с. 731–732]. Або ще: “Світогляди можуть сперечатись, і тільки наука може вирішувати і її рішення несуть на собі печатку вічності” [5, с. 738]. Отже, Гуссерль тут іде за неокантіанцями і чітко розрізняє наукову та світоглядну філософію.

На цьому етапі смислового розвитку поняття “світогляд” і зустрівся з ним Чижевський. Специфіка розуміння світогляду Чижевським полягає в тому, що у нього він носить крім усього іншого ще і *надіндивідуальний* характер (світогляд часу, світогляд епохи і, врешті, світогляд народу). Так, наприклад, “народний світогляд” для нього “є національно-зумовлене становисько даного

народу до світу та життя. Він виявляється і в тім, що цей народ у світі любить, чого в житті він уникає, що в людині найвище оцінює, до чого ставиться негативно і т.д. Розуміється, протягом віків народний світогляд не залишається все тим самим. І впливи чужих культур і великі зміни у власному житті – все це накладає відбиток на психіку народню. Народний світогляд є, таким чином, сполучення певних надісторичних та історичних елементів. Історично-зумовлені елементи, розуміється, легше піддаються зміні, ніж зумовлені певним психічним укладом нації” [14, с. 16]. “Становисько” або ставлення у Чижевського і є оте Дільтеєве “відношення” людини до світу, що є визначальною рисою світогляду. Але крім цього, розуміння світогляду Чижевським у його колективних формах фактично приводить до ототожнення його із народним характером.

Первинно поняття світогляду може бути застосоване лише до змісту індивідуальної свідомості. Щоб стати колективним світогляд повинен пройти процедуру типологізації. Тип – це тенденція, що внутрішньо притаманна світогляду. З іншого ж боку – це теоретична конструкція створена для класифікації та інтерпретації. У даному випадку тип не стільки відображає дійсність, скільки формує перспективу її вивчення. Таке розуміння типу утворюється через виділення у певній групі індивідуальних світоглядів однорідних ознак та виведення їх на надіндивідуальний теоретичний рівень; тоді і виникає уявлення про певну форму *колективного* світогляду, наприклад національний світогляд. Адекватно така конструкція може існувати тільки на мисленнєвому рівні свідомості, але справа в тому, що часто ця конструкція починає трактуватись в якості об’єктивно значущої, тобто предмет думки перетворюється у предмет сам по собі, і знову привноситься у емпіричну дійсність або ж емпірична дійсність починає розчинятись у такій конструкції-ідеалі. Все це стає можливим, коли два рівні світоглядів – неповторні одиничні та ідеальні відображення їх у типах як колективні світогляди – починають порівнюватись і світогляд як тип стає зразковим, “справжнім” світоглядом. Таке змішування логічно-несуперечливого (чистого) типу та змісту індивідуальних світоглядів є результатом операції, яка з часів Канта називається гіпостазуванням. І якщо гегелівський “дух”, наприклад, будучи гіпостазованим, існує в метафізичній реальності, то у випадку з національним характером (світоглядом) справи інші – він не просто гіпостазований, але ще й поміщений в емпіричну реальність. Власне, те що ми називаємо національним світоглядом є не більше, ніж результатом історичної взаємодії індивідуальних світоглядів і перетворення тим же індивідуальним світоглядом цієї взаємодії (функціональних відносин) у самостійну єдність. Національний світогляд тоді стає самостійною силою, що диктує умови українськості. Тут важливе те, що саме народний світогляд є єдиним критерієм національного, а не мова, культура, самосвідомість чи їх сукупність, наприклад.

Сам Чижевський, коли говорить про народний світогляд, розуміє його як внутрішню притаманність деяких рис цього світогляду якійсь кількості індивідуальних свідомостей. Ці риси не є чимось раз і назавжди даним; це,

якщо висловлюватись мовою С. Кримського, певні “пресу позиції”, “схильності”, “тенденції”. І Чижевський також проявляє обережність і утримується від детальної і закінченої характеристики народного характеру (світогляду) українця. Те що визначається ним як “український національний тип” обережно називається “певними натяками” або ж таким, що носить “гіпотетичний” характер. До типових рис українського народного характеру, що вплинули на формування національного світогляду (як сказано вище, часто Чижевський поняття “національний світогляд” та “народний характер” часто не розрізняє) він відносить “емоціоналізм, сентименталізм, чутливість та ліризм, що найбільше виявляється в естетизмі українського народного життя...”, “поруч з цими рисами стоять індивідуалізм та стремління до “свободи” в різних розуміннях цього слова...”, “поруч з цими двома основними рисами стоїть третя – неспокій і рухливість, більш психічні, ніж зовнішні (це і дуже позитивні риси характеру, як здібність до прийняття нового, тенденції до психологічної еволюції, але і максимально негативні сторінки української історії – “шат ость”, тенденція до взаємної боротьби, до руйнування власних і чужих життєвих форм)” [14, с. 17]. До цих рис він відносить також і “релігійне забарвлення”, що супроводжує історичне життя українців і потім ці риси національного характеру обов’язково повинні якось проявитись і у філософії, що і дасть змогу оцінити її як національну.

Як відомо національні риси філософії у Чижевського характеризуються трьома моментами – це “1. форма вияву філософських думок, 2. метода філософського дослідження, 3. будова системи філософії, “архітектоніка”, зокрема становище і роль у системі тих або інших цінностей” [14, с. 11–12]. За цими критеріями Чижевський характеризує національну специфіку англійської, французької, німецької і почасти російської філософії. Тут варто наголосити, що великий вплив на розуміння саме такої національної специфіки мала робота Вільгельма Вундта “Нації та їх філософія”. Саме в ній Вундт говорить про емпіризм як визначальну рису англійської філософії, раціоналізм – французької та ідеалізм – німецької. За цим прикладом Чижевський вибудовує національну специфіку української філософії. У 50-ті роки він, правда, дещо змінить свої погляди на типологічні характеристики національних філософій у книзі Вундта, назвавши їх “односторонніми” [15, с. 46]¹. Але вся справа мабуть в тому, що типології не можуть не бути однобічним відображенням емпіричного рівня філософії.

Найбільш активно над вивченням української філософської думки Чижевський працював у 20–30-ті роки. Тоді і вийшли дві його найбільш відомі роботи з цієї проблеми – це “Філософія на Україні (спроба історіографії)”, 1926 рік та “Нариси з історії філософії на Україні”, 1931 рік. Як видно, особливо з другої його роботи, обережність при визначенні сталого набору рис українського національного характеру (світогляду) зовсім не звільняє його від застосування ходів гіпостазування при конструюванні безперервності процесу української філософської думки. Справа в тому, що

¹ Можна припустити, що біля витоків саме такої традиції розуміння національної специфіки філософії стояв Шелінг. Так, у своїх мюнхенських лекціях з історії нової філософії він говорив про емпіризм як визначальну рису англійської філософії та “чистий розум” як тип умоспоглядання, що обумовлює особливість німецької філософії.

при таких операціях обов'язково вибудовується на рівні свідомості базова модель *чистої сукупності* усіх національних рис характеру, яка не може не бути об'єктивно існуючою парадигмою для того матеріалу, який буде порівнюватися з нею. А звідсіля зовсім невелика межа відділяє (і ця межа легко долається) типові відносини образу об'єктивності на рівні свідомості від винесення цих відносин за межі свідомості і поєднання їх з об'єктивною зовнішньою реальністю.

І тому, по-перше, елементи українського національного світогляду, що об'єктивно існує як певна єдність, стають *зразком*, через порівняння з яким емпіричного матеріалу відшукуються моменти “українськості” тих чи інших філософів. Таким чином Сковорода, Гоголь та Юркевич стають типовими представниками національного українського характеру у філософії [14, с. 14]. А Памфіла Юркевича як українського філософа, наприклад, характеризують такі риси “українськості” у його філософії, як “платонізм (“ідея”), патристика (“серце”, релігійність), романтика (деякі елементи вчення про серце, ідея “цілісної філософії”)” [14, с. 154].

По-друге, національна філософія і національний світогляд, як у випадку з аналізом філософських поглядів українських письменників, часто просто не розрізняються. А це можливо за умови, коли суб'єктивна природа національного характеру як типу об'єктивується і тоді стає можливим її об'єднання з уже об'єктивно існуючою філософією. Так, розглядаючи філософські погляди Миколи Гоголя, Чижевський вказує лише на прояви елементів народного світогляду, що наявні у його творчості [17, с. 179–180] і на цьому аналіз його *філософських* поглядів припиняє. Те ж саме спостерігається і у випадку з Пантелеймоном Кулішем, коли вказується на значення категорії “серце” як основного принципу, за яким “Куліш розвиває свій “україно-центричний” світогляд” та Тарасом Шевченком. Цей параграф його “Нарисів” так і називається “До світогляду Шевченка”. Така вказівка на риси національного світогляду і неусвідомлене ототожнення їх із національною філософією (тобто фактично підміна філософії світоглядом)² з огляду на вищесказане є досить симптоматичною. Отже, із факту наявності українського народного характеру автоматично виводиться наявність української національної філософії. Хоча здавалося більш логічним було б застосування Чижевським при роботі з українським матеріалом тих трьох моментів, що характеризують філософію як національну і про які йшлося вище.

Цікавим видається також та обставина, що виведення специфіки національної філософії із особливостей національного світогляду (характеру) застосовується Чижевським для характеристики розвитку філософської думки України, починаючи тільки з ХІХ століття. Для пояснення цього факту може бути висунуте те припущення, що саме поняття “національний

² Хоча в іншій своїй роботі, “Антична філософія в конспективному вигляді”, Чижевський із гуссерлівською строгістю чітко розрізняє поняття “світогляд” і поняття “філософія”: “Слово “світогляд” має значення певного погляду на світ, але цей “світогляд” не повинен бути якимось обгрунтованим. Натомість філософія є наука, – продовжує далі Чижевський, – себто система тверджень, обгрунтованих на певних підвалинах, які “доведено” при допомозі певних “доказів”, аргументів науково і методично. Філософія є “мислення в поняттях”, в той час, як “світогляд” може бути збіркою неясних думок, уявлень, фантазій і здогадів” [16, с. 6]. Але, як видно, таке розрізнення не проходить для побудови цілісності українського філософського процесу.

характер” почало активно застосовуватись в науковій практиці, починаючи з епохи романтизму і досвід щодо застосування його до більш ранніх періодів був відсутній; тут Чижевський міг іти просто за певною традицією. Як би там не було, але давня українська філософія українською стає зовсім не через співставлення з рисами українського народного характеру (світогляду).

При цьому Чижевський знаходиться повністю в межах гегелівського розуміння історичного процесу.³ В очі відразу впадають два моменти. По-перше, він писав: “Лінія філософічного розвитку в різні епохи, так би мовити, проходить через різні країни, через різні нації. Іноді лінія філософічного розвитку кілька разів повертається до тієї самої нації, іноді проходить через неї лише раз” [14, с. 11]. Так як “абсолютна правда не може розкритися ні в якому закінченому вияві”, то “кожен окремих вияв абсолютної правди, – тобто кожне окреме філософічне твердження, що ми маємо в історії розвитку людської думки, є лише часткова правда, фрагмент, уривок абсолютної правди, є неповний і недосконалий відблиск Абсолютного” [14, с. 9]. Як видно, тут відображається гегелівська ідея про світовий дух, що на кожному етапі свого розвитку втілюється в дусі тільки одного народу, отримуючи у ньому найвище для даного етапу вираження.

По-друге, це використання гегелівського діалектичного методу. Будь-яка національна філософія є для Чижевського суперечливим “синтезом”, що складається із двох протилежних тенденцій: “Так у французькій філософії аж від середньовіччя боролись філософічний містицизм та раціоналізм, в англійській філософії – емпіризм та платонізм, в німецькій – спекулятивна та індуктивна методи, в російській – релігійні тенденції і різні форми “просвіченості” – матеріалізм, позитивізм тощо” [14, с. 11].

Виходячи з того ж самого гегельянства, Чижевський був переконаний, що стосовно українського філософського життя, ще зарано писати його історію. Ми знаходимось на етапі початку філософського розвитку. Україна ще не дала філософа “світового значення”, творчість якого “була б вихідним пунктом дальшого філософського розвитку філософії в світовім масштабі” [14, с. 12]. І. Чижевський, прекрасно розуміючи всю складність проблеми, все ж таки наважився дати *нарис філософського процесу в Україні*.

Висновки. Таким чином, відповіддю Чижевським на питання про можливість існування української філософії в періоди відсутності у її розвитку професійного філософського дискурсу було використання ним смислових можливостей категорії світогляду, які надала Чижевському його доба. Якщо за М. Ткачук у структурі українського філософського процесу виділяти професійну академічну, професійну неакадемічну та непрофесійну філософію, і, у свою чергу, ознакою професійності вважати наявність рівня ідей, а ознакою непрофесійної – рівня уявлень, то застосування категорії світогляду дозволяє по-перше – зв’язати окремі острівки філософування у безперервний процес; по-друге, дозволяє розгледіти і “нижні” щаблі

³ Захоплення Чижевського філософією великого німецького мислителя (особливо це вірно для 20–30-х років) привело його врешті-решт до захисту у 1933 році докторської дисертації “Гегель в Росії”.

філософування (філософські уявлення). Такі уявлення існують у творах письменників, будучи не проявленими. Відкриті свідомістю дослідника і, будучи порівняні з чистим типом народного світогляду (характеру), вони через привнесення в історію стають тими черговими ланками, без яких суцільний ланцюг українського філософського процесу був би неможливий.

Література

1. Вундт, В. Нации и их философия [Текст] / В. Вундт. – Екатеринослав : Наука, 1919. – 83 с.
2. Гегель, Г. В. Ф. Лекции по эстетике : Книга 3 [Текст] / Г. В. Ф. Гегель // Гегель Г. В. Ф. Сочинения : в 14 т. – М. : Изд-во соц.-эконом. лит., 1958. – Т. XIV. – 440 с.
3. Гнатенко, П. І. Український національний характер [Текст] / П. І. Гнатенко. – К. : ДОК-К, 1997. – 116 с.
4. Горський, В. Дмитро Чижевський як фундатор історико-філософського українознавства [Текст] / В. Горський // Горський В. Філософія в українській культурі: (методологія та історія). – К. : Центр практичної філософії, 2001. – С. 144–150.
5. Гуссерль, Э. Философия как строгая наука [Текст] / Э. Гуссерль // Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. – Минск : Харвест; М. : АСТ, 2000. – С. 667–743.
6. Закидальський, Тарас. Досліди в діаспорі над історією української філософії [Текст] / Тарас Завдальський // Філософ. і соціологічна думка. – 1993. – № 4. – С. 89–100.
7. Козак, Степан. Українська романтична історіософія з погляду Дм. Чижевського [Текст] / Степан Козак // Філософ. і соціологічна думка. – 1994. – № 5–6. – С. 29–36.
8. Кримський, С. Дмитро Чижевський про національне визначення історико-філософського процесу в Україні [Текст] / С. Кримський // Філософ. і соціологічна думка. – 1998. – № 3. – С. 103–110.
9. Лісовий, В. Дмитро Чижевський: життєвий шлях і світогляд [Текст] / В. Лісовий // Лісовий В. Культура. Ідеологія. Політика. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – С. 297–325.
10. Пизюр, Є. Дмитро Іванович Чижевський (до 60-літнього ювілею) [Текст] / Є. Пизюр. – Б. м. : Україна, 1955.
11. Погорілий, А. О. Чижевський як історик української філософії // Проблеми філософії. – К., 1992. – Вип. 92. – С. 20–27.
12. Прицак, О. Пам'яті Дмитра Чижевського [Текст] / О. Прицак, І. Шевченко // Філософ. і соціологічна думка. – 1990. – № 10. – С. 86–99.
13. Хруцький, А. Коментар до історіографії філософії в Україні Чижевського [Текст] / А. Хруцький // Сучасність. – 1988. – Ч. 5. – С. 61–68.
14. Чижевський, Д. Нариси з історії філософії на Україні [Текст] / Д. Чижевський. – Мюнхен, 1983. – 175 с.
15. Чижевський, Д. С. Л. Франк як історик філософії і літератури [Текст] / Д. С. Чижевський // Філософ. і соціологічна думка. – 1990. – № 11. – С. 36–49.
16. Чижевський, Д. Антична філософія в конспективному вигляді [Текст] / Д. Чижевський. – Кіровоград, 1994. – 72 с.
17. Чижевський, Д. Українська філософія [Текст] / Д. Чижевський // Українська культура : лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К. : Либідь, 1993. – С. 167–188.
18. Шеллинг, Ф. В. Й. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах [Текст] / Ф. В. Й. Шеллинг // Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения : в 2 т. – М. : Мысль, 1989. – Т. 2. – С. 86–158.

Summary

Artjukh, V'acheslav. The Category of the WELTANSCHAUUNG in the historian-philosophical studies by Dmytro Chizhevsky.

In the article is considered the influence of notion of the universbackground on understanding of Chizhevsky's specifics of philosophical process in Ukraine. Herewith this universbackground is tracked in connection with the notion of the "national nature". Emphasized presence of moments Hypothesis in using the notion of the "public universbsckground" and the "national nature" under the construction by the Chizhevsky's continuity of philosophical process.

Keywords: *Ukrainian philosophy, universbackground, national nature, national type.*

Отримано 25.11.2011